

อริยสัจ ๔ : อัตลักษณ์แห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา*

Four Noble Truths : The Unique Teaching of Buddhism

สมบุญ ตาสนธิ**

Somboon Tasonthi

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่, ประเทศไทย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus, Thailand

Sdtasonthi@gmail.com

Received: December 10, 2022

Revised: December 21, 2022

Accepted: December 29, 2022

บทคัดย่อ

กาลก่อนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้น ศาสนาและลัทธิมีจำนวนมากนับไม่ถ้วน เมื่อสรุปคำสอนและแนวทางการปฏิบัติแล้วมี ๒ สาย คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค หลักธรรมและข้อปฏิบัติที่ปรนเปรอด้วยโลภียสุข และพิธีกรรมต่าง ๆ (๒) อุตตกิลมัตถานุโยค แนวทางการปฏิบัติตนให้ได้รับความทุกข์ยากจึงจะพ้นทุกข์ได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่อดับทุกข์แก่สรรพสัตว์ ทรงปฏิเสธแนวทางทั้ง ๒ สายนั้น โดยกระบวนการสอนเพื่อความพ้นทุกข์ซึ่งมีอยู่ ๒ วิธี คือ (๑) อนุบุพพิกถาหรืออนุโลมสังจกถา พุทธองค์สอนเรียงลำดับจากง่ายไปหายาก คือ ทาน ศีล สักกะ กามาทีนวะ เนกขัมมะ เช่น สอนยสกุลบุตร แต่ไม่ใช่เป้าหมายสูงสุดแห่งการสอนของพระพุทธเจ้า (๒) สังจกถา หรือสามกัมภังสิกะเทศนาถา มุ่งสอนแก่ผู้มีปัญหาบารมีให้เข้าถึงอริยสัจ ๔ โดยตรง ได้แก่ (๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงที่พระอริยเจ้ารู้ว่าการยึดมั่นในขั้น ๕ เป็นทุกข์ (๒) สมุทยอริยสัจ ความจริงที่พระอริยเจ้ารู้ว่าการกตัณหา ภาวตัณหา วิวาทตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงที่พระอริยบุคคลเข้าไปรู้ว่าการดับทุกข์มีจริง (๔) ทุกขนิโรธมรรคอริยสัจ ความจริงที่พระอริยบุคคลรู้ว่าการดับทุกข์มีอยู่จริง เช่น สอนปัญจวัคคีย์ให้เข้าถึงความเป็นอริสราภาภายในจิตใจคือดับสนิทกิเลสในใจที่เรียกว่านิพพาน สังจกถานี้ไม่มีศาสนาอื่นสอน ดังนั้น อริยสัจ ๔ จึงเป็นอัตลักษณ์แห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ : อริยสัจ ๔; อัตลักษณ์; คำสอนของพระพุทธศาสนา

* บทความนี้ได้พัฒนาจากหนังสือสารนิพนธ์ ที่พิมพ์เผยแพร่ เนื่องในงานพิธีประสาทปริญญา ประจำปี ๒๕๖๕ ณ อาคาร มวก ๔๘ พรรษามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๘-๑๑ ธันวาคม ๒๕๖๕.

** รศ.ดร.สมบุญ ตาสนธิ Assoc.Prof.Dr.Somboon Tasonthi

Abstract

Prior to discovery of the Lord Buddha, it underestimated the number of religions and cults. However, the Buddha's teachings and practices are core in two parts : (1) Kamasukkhallikanuyoga, the extreme of sensual indulgence or extreme hedonism and consist of various rituals (2) Attakilamathanuyoga, the extreme of self-mortification to achieve the end of suffering. The Lord Buddha was born to help all sentient beings free from dukkha, but he refused to accept both of two practices. There are two Buddha's practical instructions to reach the end of suffering : (1) Anupubbikathā or Anulomasaccakatha, the Lord Buddha delivered the teaching from easy to difficult of generosity (Dāna), virtue (sīla), heaven (Sagga), sensual pleasure (Kāmānaṃ ādīnava) renunciation (Nekkhamma), like how to teach Venerable Yasa. Nevertheless, that was not the ultimate goal of Buddha's teaching. (2) Saccā kathā or Sāmukhangsikatthesānā by which arises the spotless immaculate vision of the Four Noble Truths as: as: (1) Dukkha ariya saccāni, the Buddha's awakening from the truths of Five Aggregates of clinging are suffering (2) Samudaya ariya saccāni, the Lord Buddha's awakening from the truths of craving for sensual pleasures (Kama Taṇhā), craving for a fixed identity (Bhava Taṇhā), craving to avoid pain (Vibhava Taṇhā), these causes of suffering. (3) Nirodha ariya saccāni, the Lord Buddha's awakening from the state of cessation of suffering. (4) Magga ariya saccāni, the Lord Buddha's awakening from the way to the end of suffering by Eightfold Path, and wisdom (Paññā) as a leader. Once, the Lord Buddha preached first sermon of five ascetics to cultivate mental states and to find liberation by ending of Kilesa to Nirvana, whereas the Saccā kathā does not practice in any religions. Therefore, the Four Noble Truths are the unique teaching of Buddhism.

Keywords: Four Noble Truths; Unique; Teaching of Buddhism

บทนำ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นในท่ามกลางศาสนาและลัทธิจำนวนมาก กาลสมัยนั้นสรุปคำสอนและแนวทางการปฏิบัติแล้วมี ๒ แนวทาง คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค หลักธรรมและข้อปฏิบัติที่ปรนเปรอด้วยโลกียสุข และมีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ลึกลับซับซ้อนใหญ่โต ไม่ใช่เป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจที่จะแสดงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของตนและมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้จากผู้มีอำนาจ^๑ (๒) อตถกิลมัตถานุโยค แนวทางการปฏิบัติตนให้ได้รับความทุกข์เพื่อต้องการเอาความทุกข์มาใช้หนี้ เพื่อปลดปล่อยเจ้าหนี้ในอดีตชาติ แนวทางการปฏิบัติทั้งสองนี้มีคนเลื่อมใสและปฏิบัติกันมาช้านาน^๒ พระโพธิสัตว์เคยปฏิบัติทางสุดโต่ง ๒ สายนั้นแล้ว ทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เอง จนในที่สุดได้ตรัสรู้อริยสัจธรรม ต่อมาได้นำไปแสดงแก่ผู้อื่น ทรงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบทรงบัญญัติขึ้นว่า มัชฌิมาปฏิปทา^๓ สัจธรรมที่เข้าถึงก็คือการเข้าใจเรื่องโลก เมื่อเข้าใจเรื่องโลกอย่างสัมพันธภาพกันที่เรียกว่า “ปฏิจจนุปบาท” ก็จะเข้าสู่ความพ้นจากโลกที่เรียกว่า “โลกุตตระ” แปลว่า ก้าวพ้นจากโลก

ตามทัศนะทางพระพุทธศาสนา สัตว์ทั้งหลายเกิดมีรูปนามขึ้น ๕ ทั้งทุกตัญญิ ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน จนถึงสุคติภูมิมีมนุษย์ เทวดา เป็นต้น รวมตามระดับจิตมี ๓ ภูมิ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร) กล่าวว่า “การเกิดแล้วเกิดอีก ไม่ว่าจะเป็นภพภูมิไหนก็ตาม วนเวียนอยู่อย่างนี้จึงมีแต่โทษมีพิษร้ายแรงเหมือนกันหมด จึงเรียกว่า วัฏฏสงสารที่เป็นยาพิษ”^๔ ซึ่งสอดคล้องกับพุทธวจนะว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทุกขอริยสัจ คือ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ก็เป็นทุกข์”^๕ การมีขันธล้วนแล้วแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น พระโพธิสัตว์ทรงเห็นว่า ภพเป็นแดนเกิดแห่งกองทุกข์^๖ トラบที่สรรพสัตว์ยังเกิดอยู่ต้องตกอยู่สภาพภายใต้อำนาจครอบงำแห่งทุกข์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก ทรงมีเป้าหมายอย่างเดียว คือ เพื่อสอนแต่เรื่องทุกข์และความความพ้นทุกข์เท่านั้น พระพรหมบัณฑิต

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒.

^๒ พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), *วิมุตติรัตนมาลี*, (กรุงเทพมหานคร: มิตรสยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๖.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, หน้า ๔.

^๔ ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๓๘/๓๘๖.

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^๖ พระพุทธรักขิตเถระ, *ชินาลังการ*, พระคันธสาราภิวังศ์แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๗.

(ธมฺมจิตฺโต) จึงกล่าวว่า “ถ้าโลกนี้ไม่มีทุกข์ พระพุทธเจ้าไม่จำเป็นต้องอุบัติขึ้น พระธรรมไม่จำเป็นต้องส่องแสง เพราะโลกนี้มีความทุกข์ พระพุทธเจ้าจึงอุบัติขึ้นในโลก ประกาศธรรมเพื่อความดับทุกข์”^๗

ดังนั้น ตราบใดที่ไม่รู้อริยสัจ ๔ ก็นับว่ามีอวิชชา และการไม่รู้อริยสัจ ๔ นี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดภพชาติไม่มีที่สิ้นสุด พระพุทธองค์จึงตรัสสอนว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเราและเธอทั้งหลายไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ จึงต้องเร่ร่อนไปในภพภูมิต่าง ๆ ตลอดกาลยาวนานแสนนาน ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ นั้น หากถอนความยินดี ความติดใจในสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ได้เสียแล้ว เหตุที่นำไปสู่ภพใหม่ก็จะสิ้นไป ภพใหม่ก็จะไม่มีอีกต่อไป” แล้วตรัสพระบาลีว่า

จตุณฺณ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อทสฺสนา
 สํสริตํ ทิฆมมทฺธานํ ตาสฺสุ ตาเสวว ชาติสฺสุ.
 ตานิ เอตานิ ทิฆฺมจฺจานิ ภวเนตฺติ สมฺมุตฺตา
 อจฺฉินฺนํ มฺหํ ทุคฺขสฺส นตฺถิทานิ ปุณฺณพฺภโว.^๘
 เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง
 เราและเธอทั้งหลาย จึงท่องเที่ยวไปในชาตินั้น ๆ
 ตลอดกาลยาวนาน แต่เพราะได้เห็นอริยสัจ ๔
 เราและเธอทั้งหลายจึงถอนภวเนตติได้
 ตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้เด็ดขาด บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก^๙

พุทธดำรัสนี้พอสรุปได้ว่า การเกิดซ้ำไปเพราะไม่รู้ (อวิชชา) ในสัจจะ ๔ ประการ ถ้าเข้าถึงหรือรู้หรือตระหนักเมื่อไร ภพชาติก็ดับ เมื่อภพชาติดับ ทุกข์ก็ไม่มีอีกต่อไป ดังนั้น เมื่อพบพระพุทธศาสนาหรือคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วอย่าช้า จงรีบที่จะศึกษาค้นคว้า (สิกขา) ในอริยสัจจะ ๔ ประการนี้ให้รวดเร็วที่สุด พระเรฎกานะ จันทิมลเถระ^{๑๐} ได้กล่าวอุปมาไว้ว่า

เมื่อไฟกำลังลุกไหม้ศีรษะหรือเครื่องนุ่งห่มที่สวมใส่อยู่ ถ้าหากบุคคลไม่ใส่ใจรีบดับไฟโดยพลัน ผลเสียอันเลวร้ายที่สุดคือ ต้องเสียชีวิตลงไปในวันนั้นเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ด้วยว่าไฟไหม้เพียง ๑ ครั้ง ย่อมไม่อาจทำลายชีวิตได้ถึง ๗-๘ ครั้ง แต่ถ้าหากไม่รู้ ไม่เข้าใจอริยสัจ ๔ บุคคลย่อมต้องเวียนว่ายตายเกิดซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนไม่อาจประมาณได้ว่า จะต้องประสบกับ

^๗ พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระธรรมเทศนา ๖๑ กัณฑ์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.สามลดา, ๒๕๕๕), หน้า ๓๒๔.

^๘ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๘๒.

^๙ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/ ๙๙-๑๐๐.

^{๑๐} พระเรฎกานะ จันทิมลเถระ สังฆนายกมหาเถระ, อริยสัจ ๔, ดร.สุนทร พลามินทร์ แปล. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๔), หน้า ๗.

ความตายถึงอีกภพชาติ ถ้าบุคคลไม่หวาดกลัวต่อมรณภัยที่จะเกิดขึ้นเฉพาะหน้าเพียงครั้งเดียว แต่ในขณะที่ยังมีโอกาสอยู่ หากว่าเขามุ่งมั่นทำความเพียรจนสามารถรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ได้ ก็อาจก้าวล่วงจากมรณภัยสุดคณานับอันจะมีในภพหน้าต่อ ๆ ไปได้ เขาจะเป็นผู้หลุดพ้นอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงให้ความสำคัญและให้รับศึกษา เรียนรู้ เกิดความตระหนกอย่างสุดซึ้งกับกระบวนการแห่งอริยสัจ ๔ แม้ว่าชีวิตของเราขณะนี้จะไม่ปลอดภัยตามตัวหรือบนศีรณะก็ตาม ก็อย่าพึงใส่ใจเรื่องการดับไฟที่ติดท่วมตัว แต่ให้รีบดับไฟคือการไม่รู้อริยสัจก่อน ดังที่ตรัสไว้ในเจลสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยผ้าที่ถูกไฟไหม้ว่า

“อาทิตตํ ภิกขเว เจลํ วา สีสํ วา อชฌุเปกฺขิตฺวา อมนสิกริตฺวา อนภิสเมตานิ จตฺตุนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมยาย อธิมตฺโต ฉนฺโท จ วายาโม จ อุตฺสาโห จ อุตฺโสฬหิ จ อปฺปฏิวานิ จ สติ จ สมปชฺฌณณจ กรณีย”^{๑๑} แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย ควรวางเฉย ไม่ควรใส่ใจถึงผ้าที่ถูกไฟไหม้หรือศีรณะที่ถูกไฟไหม้ ควรทำความพอใจ ความพยายาม ความอดุสาหะ ความขมกั๊กเขม้น ความไม่ทอดถอย สติและสัมปชัญญะให้มีประมาณยิ่ง เพื่อรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงนั้น”^{๑๒}

พระสูตรดังกล่าวพระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสถึงสถานการณ์จริง แต่ทรงตรัสอุปมาถึงความสำคัญอย่างยิ่งของอริยสัจ ๔ ที่จะต้องเร่งศึกษา เรียนรู้ และให้เข้าถึง เมื่อเข้าถึง (อภิสมโย) แล้วก็จักพ้นภัยจากวิภวสงสาร คือการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นทุกข์เสียได้ เมื่อได้เรียนรู้ เข้าถึงแล้วต้องช่วยกันรีบเผยแผ่พระธรรมอันลึกซึ้งนี้ พระเรฎกาเนมहाเถระ จึงกล่าวว่า “เมื่อได้รู้อริยสัจแล้วไม่ใช่ประโยชน์เฉพาะตนเท่านั้น แต่ควรเพื่อแผ่ไปยังบุคคลอื่นด้วย มีคนมากมายในโลกนี้ ไม่สนใจโยติในคุณค่าของปัญญาหยั่งรู้อริยสัจธรรม พวกเขามุ่งมั่นแสวงหาแต่ความบันเทิงในกามคุณ การชี้แนะให้คนอื่นได้ประกอบความเพียรในบุญกิริยานั้น ย่อมเป็นอุปการคุณอันยิ่งใหญ่สุดประมาณได้”^{๑๓}

ปัจจุบันพุทธศาสนิกชนกลับไม่ให้ความสนใจศึกษา เรียนรู้เรื่องนี้ ส่วนใหญ่จะศึกษาสอนให้ความสนใจแต่เรื่องพิธีกรรม ศีล สมาธิทั่วไปละเลย หลงประเด็นในเรื่องเหล่านี้ เพราะสิ่งเหล่านี้มีก่อนพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นเสียอีก ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงอุบัติขึ้นมาเพื่อสอนอริยสัจ ๔ ประการเท่านั้น แม้จะสอนในเรื่องอื่นก็เป็นเพียงอุบายกล่อมเกล้าเพื่อรู้ความจริง ๔ ประการที่พระองค์ประสงค์จะให้รู้ พระพุทธเจ้าได้สะสมบารมีมา ๔ อสงไขย ๑ แสนมหากัปมีเป้าหมายเพื่อค้นพบหลักสูตรทำให้ปุถุชนเข้าถึงความเป็นอริยะ

^{๑๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๔/๕๗๒.

^{๑๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๔/๖๑๕.

^{๑๓} พระเรฎกาเน จันทวิมลเถระ สันตนาถกมหาเถระ, อริยสัจ ๔, หน้า ๘.

(Enlightenment) ๔ ประการนี้ ๆ จึงเป็นลักษณะที่ศาสนาอื่นในโลกนี้ไม่มี มีแต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น พระพุทธองค์จึงให้ความสำคัญและให้รับศึกษา เรียนรู้ เกิดความตระหนกอย่างสุดซึ้งกับกระบวนการแห่งอริยสัจ ๔ บทความวิชาการนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชาวพุทธได้ตระหนักรับศึกษาเรื่องอริยสัจ ๔ อันเป็นแก่นที่สำคัญสูงสุดของพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง เพื่อไม่ให้โอกาสที่ดีที่สุดขณะที่ยังมีชีวิตเหลืออยู่

อริยสัจ ๔ : อัตลักษณ์แห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้เผยแผ่พระศาสนาตลอด ๔๕ พรรษา พระองค์ทรงแสดงธรรม ๘๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี จากภิกษุมหาเถระอีก ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี รวมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี^{๑๔} วิธีการสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสำหรับขัดเกลาคใจของสรรพสัตว์ให้รู้ความจริงเพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นนั้น มีอยู่ ๒ วิธีคือ (๑) อนุปุปพิทกา กระบวนการสอนกล่อมเกลายเป็นไปตามขั้นตอนจากง่ายไปหายากเพื่อให้รู้อริยสัจ (๒) สัจจกถา กระบวนการสอนมุ่งให้เข้าถึงอริยสัจ ๔ ดังนั้น การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้ามีเพียงแค่ ๒ ประเภท มีสาระสังเขปดังนี้

อนุปุปพิทกา : กระบวนการกล่อมเกล่าเพื่อให้รู้อริยสัจ

การเกิดเป็นมนุษย์ต้องสร้างกุศลมีการให้ทาน ศีล ภาวนา เมื่อเกิดแล้วได้พบพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์นั้นเป็นโชคลาภอย่างยิ่ง เพราะพระองค์ทรงอุบัติมาในโลกเพื่อส่องแสงสว่างแก่ดวงจิตกับสรรพสัตว์ถึง ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุหรือแสนโกฏิจักรวาล^{๑๕} เป้าหมายเพื่อชน รื้อ หมุ่สัตว์ออกจากวัฏฏทุกข์ วิธีการแสดงธรรมของพระพุทธองค์แก่ผู้ที่ยังมีบารมีไม่แก่กล้าทรงแสดงด้วยอนุปุปพิทกา คือ การแสดงธรรมของพระพุทธองค์โดยเน้นผู้ฟังเป็นจุดศูนย์กลาง ทรงทราบผู้ฟังมีนิสัย จริตเป็นอย่างไรแล้วสอนตามลำดับจากง่ายไปหายาก คือ ทานกถา สีลกถา สัจจกถา กามาทินวกถา เนกขัมมกถาเป็นลำดับสุดท้าย เช่นทรงนำไปสอนแก่ยสกุลบุตรมีความหมายดังนี้

ทานกถา ทาน (อามิสทาน) เป็นเหตุของความสุขทั้งหลาย เป็นบ่อเกิดแห่งสมบัติทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งโภคะทั้งหลาย ที่พึงค้ำทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า จริงอยู่ทานนี้ชื่อว่า เป็นที่พึ่ง ชื่อว่าเป็นเช่นกับแผ่นดินใหญ่เพราะเป็นที่ตั้ง ชื่อว่าเป็นเช่นกับเรือเพราะอรรถว่าข้ามไปจากทุกข์ ชื่อว่าเป็นเช่นกับความกล้าในสงครามเพราะอรรถว่าเป็นเครื่องปลอบใจ ชื่อว่าเป็นเช่นกับนครที่ปรับปรุงดีแล้วเพราะอรรถว่าป้องกันภัย ชื่อว่าเป็นเช่นกับประทุมเพราะอรรถว่าไม่ติดด้วยมลทินคือความตระหนี่เป็นต้น ชื่อว่าเป็นเช่นกับไฟเพราะอรรถว่าเผากิเลส ชื่อว่าเป็นเช่นกับบ่อสรพิษเพราะอรรถว่าเข้าไปใกล้ทำร้ายได้ยาก จริงอยู่ทานย่อม

^{๑๔} พระอานนตฺ์เรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี (พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๒๗/๒๖).

^{๑๕} พ.อ.ป.อ. (บาลี) ๗๐/๑๙๖.

ให้สมบัติในโลก พรหมสมบัติ จักรพรรดิสมบัติ สวากปารมีญาณ ปัจเจกโพธิญาณ อภิสัมโพธิญาณ ก็เพราะเมื่อให้ทานจึงสามารถสมาทานศีลได้ ดังนั้น ทานแม้จะเป็นเพียงแค่วัตถุแต่ก็เป็นปัจจัยให้ได้โลกียสมบัติและโลกุตตรสมบัติ ดังนั้น ทานจึงอยู่ในบารมี ๓๐ ทศที่พระโพธิสัตว์ต้องทำเป็นอันดับแรก

สีกถา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องคุณของศีลว่าศีลเป็นที่พึ่ง เป็นเครื่องป้องกัน เป็นที่อาศัย เป็นเครื่องนำไปสู่เป้าหมาย เป็นเครื่องค้ำจุน จึงเป็นที่พึ่งโดยความเป็นสัณฐานุสสติ เครื่องป้องกัน ที่อาศัย คดี เครื่องค้ำจุนเช่นกับศีลไม่มี เพราะเป็นสมบัติในโลกนี้และโลกหน้า เครื่องประดับเช่นกับศีลย่อมไม่มี ดอกไม้เช่นกับดอกไม้คือศีลไม่มี กลิ่นเช่นกับกลิ่นศีลย่อมไม่มี ความจริงโลกพร้อมด้วยเทวโลกต้องการดู การประดับด้วยเครื่องประดับคือศีล มนุษย์ได้สวรรค์เพราะอาศัยศีล ได้แก่ ศีล ๕ ๘ ๑๐ และ ๒๒๗ ตามความสามารถ ตามลำดับแห่งอริยาคัยของบุคคล ศีล เป็นกำลังสำคัญที่ยกระดับสูงจากทาน ดังนั้น จึงอยู่ในบารมี ๓๐ ทศที่พระโพธิสัตว์ต้องทำเป็นอันดับที่ ๒

ลัคคถา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงสวรรค์นี้ว่าปรารถนา เหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ย่อมได้ทิพยสุขและทิพยสมบัติตลอดเก้าล้านปี เหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ย่อมได้ทิพยสุขและทิพยสมบัติตลอดสามโกฏิปีและหกล้านปี เมื่อพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายตรัสถึงสมบัติสวรรค์ยังไม่ใช้สิ่งที่เป็นสิ่งที่สูงสุด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไขอุบายด้วยการตรัสถึงสวรรค์อย่างนี้แล้วทรงแสดงโทษว่า แม้สวรรค์นี้ก็ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่ควรทำความกำหนดด้วยความพอใจในสวรรค์นี้ เหมือนประดับช้าง แล้วตัดวงช้างนั้น จึงตรัสถึงโทษ ความเลวทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย เป็นต้นว่า กามทั้งหลายมีความขึ้นชมน้อย มีทุกข์มาก มีความคับใจมาก โทษในกามนี้ยอดเยี่ยมนัก

กามาทีนวกถา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเรื่องโทษและสุขของกามภูมิว่าทาน ศีล มีเป้าหมายไปสู่สวรรค์ซึ่งหมายถึงเพียบพร้อมด้วยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสก็ยังมีโทษ ยังเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส พระพุทธองค์ตรัสพระบาลีต่อว่า อาทีนวะ คือ โทษ มีสภาพเป็นโอภาโร คือ ความเลวทราม ความลามก สังกิเลส คือ ความเศร้าหมองในสงสารของสัตว์ทั้งหลาย มีขึ้นด้วยกามทั้งหลายนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคุกคามด้วยโทษของกามอย่างนี้แล้ว จึงตรัสคุณของการออกบวชเพื่อพ้นจากอาทีนวะและสังกิเลสด้วยเนกขัมมะทรงประกาศคุณของการออกจากกาม^{๑๖}

เนกขัมมกถา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงชี้ทางออกจากกามว่าธรรมที่เป็นเครื่องสลัดออกจากกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส^{๑๗} สาเหตุแห่งการติดอยู่ในกามเพราะมีวิชชา ๆ นั้นใหญ่ยิ่งกว่าภูเขา กั้นไว้ ปิดบังไว้ รังรัดไว้ ห่อหุ้มไว้ จึงอยู่ท่ามกลางของกาม ถูกกามวิตกรุมเร้า ถูกความเร้าร้อนเพราะกามแผดเผา ยังชวนช่วยในการแสวงหากาม ทรงทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่บุคคลพึงบรรลุ ทำให้แจ้งด้วยการออก

^{๑๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๕๒-๑๕๔.

^{๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔.

จากกาม^{๑๘} เพราะการที่บุคคลจะเข้าไปสู่โลกุตตรจิตเป็นพระชินาสพตังน้อมไปในเนกขัมมะ น้อมไปสู่ความสันโดษ ไม่เบียดเบียน ละอุปาทาน ความสิ้นตัณหาและน้อมไปในความไม่ลุ่มหลง^{๑๙} ดังนั้นเนกขัมมะจึงอยู่ในบารมี ๓๐ ทศ ที่พระโพธิสัตว์ต้องทำเป็นอันดับที่ ๓ และเป็นอันดับสุดท้ายของอนุปุพพิกาเนื่องจากยกระดับจิตสูงสุดของปุณฺณที่ จะออกจากกามและเข้าถึงสังจธรรมขั้นสูงสุดคือโลกุตระ

พระพุทธองค์ตรัสเรื่องการให้ทาน การรักษาศีล ธรรมเทศนาเรื่องอื่น ๆ เป็นการแสดงเพื่อให้ปรับจิตใจให้สูงขึ้นตามลำดับ เพื่อให้พร้อมกับการรับสภาพธรรมที่สูงขึ้นที่เรียกว่าอนุปุพพิกา หรืออนุโลม-สังจกตา แปลว่า สอนเพื่อให้ค่อยตามเพื่อให้เข้าถึงความจริง ไม่ใช่วัตถุประสงค์หลัก พอทรงทราบว่าผู้ฟังทั้งหลายมีจิตอ่อนโยน สะอาดปราศจากนิวรณ์เหมาะแก่การทำงานแล้ว จิตเขามีสมาธิดีแล้วก็ทรงประกาศอริยสัจ เรื่องอริยสัจนี้เป็นเรื่องหลักที่พระพุทธองค์ทรงประกาศ^{๒๐} อนุปุพพิกาจึงเป็นเพียงแค่หลักการเพื่อการกล่อมเกลাজิตใจให้ออกจากกามทั้ง ๕ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสเท่านั้น อุปมาเหมือนหมอพินรักษาฟัน ต้องใช้ยาถูกล่อมเกลาคือฉีดยาชาเพื่อให้ไม่เจ็บปวดชั่วคราวเท่านั้น การฉีดยาชาไม่ใช่เป้าหมายของการรักษาฟัน การรักษาฟันที่หายขาดต้องขูด ถอนเป็นต้น

สังจกตา: อริยสัจ ๔ อัตลักษณ์แห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา

การแสดงธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นทรงแสดงหลักธรรมเพียงเพื่อให้เวไนยสัตว์เกิดปัญญาญาณในอริยสัจ ๔ เรียกว่าสังจกตา แต่ละสัจจะนั้นได้ชี้จุดมุ่งหมาย ดังนี้^{๒๑}

๑. ธรรมที่มีโทษและจุดมุ่งหมาย	เป็นทุกขสัจ
๒. ธรรมที่เป็นอัสสาหะ คือ ต้นเหตุความยินดีพอใจ	เป็นสมุทยสัจ
๓. ธรรมที่เป็นนิสสรณะ คือ ตัวนำออกจากทุกข์	เป็นนิโรธสัจ
๔. อุปายและการชักชวน	เป็นมรรคสัจ

อริยสัจ ๔ เหล่านี้เป็นธรรมจักร^{๒๒} เป็นจตุรสังจธรรมที่มี ๒ ล้อ (จักกะ) คือ (๑) ล้อวิภังค์ที่หมุนไปในภพภูมิ คือ ทุกขสัจจะและสมุทยสัจจะ จัดเป็นคู่ผลและเหตุแห่งโลกียธรรม หรือวิภังค์จักร (๒) ล้อวิวิภังค์ที่หมุนไปสู่ความดับภพภูมิ ได้แก่ นิโรธสัจจะและมรรคสัจจะ จัดเป็นคู่ผลและเหตุแห่งโลกุตตรธรรม เป้าหมายของพุทธศาสนิกชนจึงเป็นไปเพื่อการศึกษาเรียนรู้และให้รู้ถึงญาณสังจธรรม ๔ ประการเท่านั้น

^{๑๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๑๖/๒๔๙.

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๑๒.

^{๒๐} สุภีร์ ทุมทอง, อริยสัจ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๕๗). หน้า ๔๙.

^{๒๑} พระมหาภิกขุญาณะเถระ, เนติปริกฤษณ์, พระคันธสราภิกษุ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๘๔.

^{๒๒} ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงตลอด ๔๕ พรรษา ชื่อว่า ธัมมจักกะ.

อันเป็นกระบวนการธรรมหนึ่งที่จะเข้าไปสู่ความเป็นพระอริยสาวก เรียกว่า อริยสัจ ๔ สัจจกถาและอริยสัจ ๔ จึงเป็นหลักธรรมความโดดเด่นและแตกต่างที่ศาสนาอื่นไม่มี นับได้ว่าเป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของพระพุทธศาสนา เรียกอีกอย่างว่า สามุกกังกลิกเทศนา^{๒๓} แปลว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองและประสงค์เพื่อจะสอนสิ่งนี้ด้วยพระองค์เอง^{๒๔} เช่น ทรงนำไปสอนแก่ปัญจวัคคีย์

พระนักปราชญ์บาลีได้วิเคราะห์รูปศัพท์อริยสัจจะไว้ โดยแยกออกเป็น ๒ คำ คือ อริยะะ + สัจจะ คำว่า อริยะะ ท่านได้ให้ความหมายไว้ ๓ ประการ คือ

- ๑) อริยะะ แปลว่า การบรรลุธรรมคือมรรคผล^{๒๕}
- ๒) อริยะะ แปลว่า ห่างไกลจากกิเลส^{๒๖}
- ๓) อริยะะ แปลว่า กระทำให้เป็นอริยะ^{๒๗}

ส่วนคำว่า “สัจจะ” รวมแล้วมีความหมาย ๗ ประการ คือ

- ๑) สภาพที่ไม่เพี้ยน (วิปลาส) เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ (โลภะ) เป็นเหตุ
- ๒) สภาพที่ทำลายทุกข์^{๒๘}
- ๓) สภาพเกี่ยวกับสัจจะ ๔ ประการ^{๒๙}
- ๔) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๓๐}
- ๕) จริงแท้ (ตถา / ผู้ที่กล่าวความจริงเรียกว่า ตถาคต)

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙.

^{๒๔} ผู้เขียนบทความแปล.

^{๒๕} วิเคราะห์ว่า อรรถยธิจจติ มคคผลธมเมติ อริโย. ญโย (สุภูติเถระ, อภิธานปทีปิกาสุจิ, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๓๕, หน้า ๒๔๐).

^{๒๖} กิเลสฺส อารกาทิ อริโย. (สุภูติเถระ, หน้า ๒๔๐).

^{๒๗} สุมังคละสามิเถระ, อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐๐.

^{๒๘} สรติ อายติ หีสตีติ สจฺจํ, (สุภูติเถระ, หน้า ๘๓๙).

^{๒๙} รากุขยเหตุภาเวน อวิปริตตตฺตา จตฺตสจฺจปริยาปนฺนโต วา สจฺจํ. (สุภูติเถระ, หน้า ๘๓๙)

^{๓๐} พุทธ.อ. (บาลี) ๗๓/๓๕. ดังพุทธวจนะว่า

ตโมนุโท	พุทฺธโธ สมฺมตจกฺขุ
โลกนตฺตฺ	สพฺพภาตฺวตฺโต
อนาสโว	สพฺพทุกฺขปฺปทีโน
สจฺจวหฺโย	พรหฺเม อุปาสิโต เม.

ดูก่อนพราหมณ์ พระพุทธเจ้า บรรเทาความมืด

ผู้มีพระจักขุโดยรอบ ทรงถึงที่สุดโลก ทรงล่วงภพทั้งปวง

ไม่มีอาสวะ ทรงละทุกข์ได้หมด เรียกกันว่า พระสัจจะ เราก็เข้าเฝ้าใกล้ชิด.

๖) ไม่เป็นอย่างอื่น^{๓๑} (อนณณธา)^{๓๒}

๗) ไม่เป็นเท็จ (อวิตถา)

ดังนั้น คำว่า อริยสัจ แปลว่า ธรรมชาติที่มีสภาพจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น ที่ผู้อบรมบารมี มาแล้วมีพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกเท่านั้น^{๓๓} ที่มีปัญญาขั้นสูงสุดเข้าใจได้ ผู้ที่เข้าใจคนแรกนั้น จึงชื่อว่า พุทโธ^{๓๔} และผู้รู้ความจริงอย่างนั้นตามพุทโธสอน ชื่อว่า อนุพุทโธ (ผู้ตรัสรู้ตาม) หรือ อริยสาวโก^{๓๕} ผู้ฟังตามแล้วทำลายกิเลสเปลี่ยนสภาพเป็นพระอริยะได้ อริยสัจมี ๔ ประการ^{๓๖} ได้แก่

๑. **ทุกข์**หรือ**อริยสัจ** ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักเป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ พระเรฎกานะ จันทวิมลเถระ กล่าวว่า การเกิดเป็นทุกข์ เพราะสถานที่ปฏิสนธิของมนุษย์ อยู่บนกระเพาะอาหารเก่า ภายใต้กระเพาะอาหารใหม่ มีขดลำไส้ ล้อมรอบ เป็นที่จำกัดคับแคบยิ่งนัก อยู่ในระหว่างกระดูกสันหลังห่อหุ้มทั้ง ๒ ด้าน มีดมิตรากับ โลกันติกนกรก สกปรกราวกับคูในนรก อบอวลเต็มไปด้วยสิ่งที่มีกลิ่นเหม็น สรรพสัตว์ที่เกิดในครรภ์ มารดา ย่อมเป็นเหมือนหนอนที่เกิดในหลุมส้วม ย่อมทุกข์ทรมานอยู่อย่างนี้ตลอดประมาณ ๑๐ เดือน นี่เป็นความทุกข์พื้นฐานของการเกิด^{๓๗} การเกิดจึงเป็นการเริ่มต้นแห่งความทุกข์เท่านั้นเอง

๒. **ทุกข์สมุทัย**หรือ**อริยสัจ** ต้นเหตุอันทำให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความเพิลิตเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ความรู้สึกที่ยึดติดเพิลิตเพลินทั้งหลายเหล่านี้ มีพลังรุนแรงยิ่งนัก เป็นตัวการใหญ่ที่ทำให้ความทุกข์แห่งเบญจขันธ์เกิดขึ้น

^{๓๑} พุทธโฆสจารย์, **วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (Taiwan, R.O.C., ๒๕๔๘), หน้า ๘๒๗.

^{๓๒} พุทธโฆสจารย์, **วิสุทธิมรรค** (พุทธโฆส ภาโก), มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปกาไสตา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙), หน้า ๑๓๙.

^{๓๓} **อภิญาโวสานปาริมิปปต** สาวกของเราเป็นอันมากได้บรรลุบารมีอันเป็นที่สุดแห่งอภิญา คือ บรรลุอรหัตต์อันเป็นที่สุดแห่งอภิญาและอันเป็นบารมีมีแห่งอภิญา (ม.ม.อ. (บาลี) ๒๐/๕๘๔).

^{๓๔} พุทโธ ประกอบด้วย พุทธ ธาตุ ในความตรัสรู้ (อวโพธเน) + ต ปัจจัย บ่งบอกถึง ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต (ฉาโย เตกาลิกา) วิเคราะห์ว่า

๑. พุชฌิตา สจจานิตี พุทโธ แปลว่า อริยสัจ ๔ อันพระองค์ตรัสรู้แล้ว ชื่อว่า พุทธะ (ผู้ตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔)

๒. อปริมิตกบิปปจิตปาริมิตสมมุตตาย ปณณาย สพเพ สงขตาสงขตมเม อพุชฌิ พุชฌิตี พุชฌิสสตีติ พุทโธ ผู้ที่ได้ตรัสรู้แล้ว กำลังตรัสรู้ และจักตรัสรู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง ด้วยพระปัญญาที่อบรมสะสมบารมีมานับไม่ถ้วน ชื่อว่า พุทธะ (สุภูติเถระ, หน้า ๖๖๐).

^{๓๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒ /๑๙.

^{๓๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๓๗} พระเรฎกานะ จันทวิมลเถระ, **อริยสัจ ๔**, หน้า ๖๔.

ต่อเนื่อง ไม่มีวันที่สิ้นสุด ดังพระพุทธทวณะที่ว่า อิหิ โข ปน ภิกขเว ทุกขสมุทยो อริยสัจจं ยายิ ตณหา โปโนพภวิกา นนทิวราศหคตา ตตร ตตฺราภินนทินิ เสยยถิทิ กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา^{๓๘} แปลว่า ภิกขุทั้งหลาย ข้อนี้นี้เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^{๓๙} ดังนั้น ตัณหา ความยินดีพอใจ เพติดเพลิน ยึดติดในตัวเองและวัตถุข้างนอกนี้เป็นตัวการที่รุนแรง เพราะทำให้เกิดใหม่อีกเป็นทุกขซ้ำไป ดังพระบาลีว่า “โปโนพภวิกา” เมื่อเกิดในภพใหม่ย่อมยินดีเพติดเพลินอันก่อให้เกิดตัณหา ๓ ประการ คือ กามตัณหา ได้แก่ ยินดีพอใจในกามได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เมื่อเกิดกามตัณหาแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดภวตัณหา คือ ความอยากให้คงอยู่ แต่ธรรมชาติของปุถุชนเมื่อเสพนาน ๆ คงอยู่นาน ๆ ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย อยากให้สิ้นไปหมดไป ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดความอยากที่จะให้ปราศจากไป สิ้นไป หมดไป เรียกว่า วิภวตัณหา เวียนเพื่อที่จะไปเกิดกามตัณหาใหม่อีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ ตัณหา ๓ จึงเป็นกิเลสวัฏ^{๔๐} ตัณหาจึงเป็นสาเหตุแห่งวัฏฏทุกข์อย่างนี้

๓. **ทุกข์นิโรธอริยสัจ** ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา การจะดับทุกข์ ซึ่งเป็นผลแท้จริงแล้วถ้าจะดับทุกข์ก็ต้องไปดับที่ต้นเหตุ นั่นคือตัณหา อุปมาว่า เมื่อต้นซึ่งจะผลิดอกออกผลในเบื้องหน้าถูกโคนทำลายลง ผลของต้นไม้นั้นจะมีออกมาในกาลต่อไปย่อมพลอยถูกทำลายไปด้วย ไม่อาจปรากฏออกมาได้ ความตายของต้นไม้นั้นย่อมผูกพันเกี่ยวกับถูกโคนทำลายลงโดยไม่อาจแยกออกเป็นคนละส่วนได้ เช่นเดียวกับความดับแห่งทุกข์ในชั้น ๕ ทั้งหมดทั้งสิ้น อันเกิดจากตัณหา ย่อมเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการดับไปแห่งตัณหา นั้น ความดับทุกข์เป็นสิ่งที่ผูกพันเกี่ยวเนื่องกันกับความดับไปแห่งตัณหา ไม่อาจแยกไปจากตัณหาถูกทำลายให้หมดสิ้นไปได้ ดังนั้น ทุกข์นิโรธอริยสัจ มิใช่หมายถึงการดับไปแห่งตัณหาแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากยังรวมไปถึงความดับไปแห่งความทุกข์ทั้งปวงด้วย^{๔๑} พระนิพพานยากจะหาสิ่งใดมาเปรียบเทียบกับเห็นอย่างชัดเจนนอกจากแสดงให้เห็นในฐานะความดับสิ้นไปแห่งกองทุกข์^{๔๒}

๔. **ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ** ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ พระเรฎกานเถระได้อธิบายแนวทางแห่งการดับทุกข์ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่า ตามปกติต้องคัมมรค ๘ ในระดับโลกียะ มีองค์มรรคอยู่แล้ว แต่ไม่ครบ หรือครบก็ไม่พร้อมเพรียง

^{๓๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔.

^{๓๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๔๐} อนุรุธมทาเถโร, **อภิมมตถสคโท**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๒), หน้า ๕๑.

^{๔๑} พระเรฎกาน จันทวิมลเถระ, **อริยสัจ ๔**, หน้า ๑๐๖.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓.

เป็นหนึ่งเดียวกัน คือ ตั้งหรือหย่อนไป แต่จะเป็นโลกุตตรมรรคได้นั้น ต้องเกิดเกี่ยวเนื่องพร้อมกัน เป็นหนึ่งเดียว (สัมปยุตตปัจจัย) จึงจะมีกำลังเพียงพอที่จะทำลายกิเลสได้^{๔๓} พระพุทธองค์ตรัสสภาวะนี้ว่า มคฺคสมงฺคิ^{๔๔} คือ มรรคในระดับอริยมรรค ต้องเป็นความสามัคคีแห่งองค์มรรค ๘ ที่สมดุล โลกุตตรมรรคจิต ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค จึงจะเกิดขึ้นเพื่อรู้ว่า (๑) ทุกข์ เรามีหน้าที่เรียนรู้ เรียกว่า ปริญญา (๒) สมุทัย สาเหตุของทุกข์นั้น ผู้เห็นโทษจึงต้องปหานะ กำจัด (๓) นิโรธ คือ นิพพานต้องสังขนิกริยา ทำให้แจ้ง (๔) มรรค ต้องภาวนาปฏิบัติลงมือทำอย่างต่อเนื่อง^{๔๕}

อริยสัจจะ ๔ จึงมี ๒ ล้อคือ (๑) ภวัจกร ล้อที่หมุนไปในภพภูมิ (๒) วิภวัจกร ล้อที่หมุนออกจากภพภูมิ ที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๔๖} ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) กล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจ ๔ และการตรัสรู้อริยสัจ ๔ ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า อริยสัจ ๔ จึงเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา”^{๔๗} มัชฌิมาปฏิปทาที่มีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้าเข้าไปสู่อริยสัจหรือโลกุตตรธรรม คำสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็นอัตลักษณ์เฉพาะ คือ เป็นความแตกต่าง โดดเด่นที่ศาสนาอื่นทั้งในอดีตและปัจจุบันไม่เคยมีวิธีการและหลักธรรมนี้มาก่อน ผู้ที่เข้าใจหรือเกิดวิหิงสาในกระบวนการแห่งอริยสัจ ๔ ตามพระพุทธเจ้าสอนอย่างกระจ่างแจ้ง บุคคลที่เข้าถึงรู้ตามบุคคลนั้นก็เรียกว่า พระอริยสาวก มีพระโสดาบันเป็นต้น ที่สุดคือความเป็นอรหันต์ เมื่อเป็นพระอรหันต์ ผู้ทำลายกองล้นแห่งวัฏฏะ (วัฏฏจักร) แล้วชาติ คือการเกิดย่อมจบสิ้น พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความโดดเด่นแห่งศาสนาของพระองค์แก่สุภัททาสวากรูปสุดท้ายว่า

เอภุนฺตัส วยสา สุภทฺท

ยํ ปพฺพชํ กิํกุสลาณฺเฬสิ

วสฺสาณิ ปญฺญาสสมาธิกาณิ

ยโต อหํ ปพฺพชิตํ สุภทฺท

ณายสฺส ธมฺมสฺส ปเทสวตฺติ

อิโต พหิทฺธา สมณฺเฬปี นตฺถิ ฯ

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

^{๔๔} อภ.ยมก. (บาลี) ๓๘/๑๖๔/๒๗๘.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), แก่นแท้แห่งพระพุทธศาสนาและอัตลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๖/๒๐-๒๘.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร, (กรุงเทพมหานคร: คิงออฟแอนด์เวอร์ไทซิง, ๒๕๕๕), หน้า ๗๔.

หุติโยปิ สมโณ นตฺถิ ตติโยปิ สมโณ นตฺถิ จตุตฺถโยปิ สมโณ นตฺถิ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมณฺณิ
อณฺเณหิ อิมํ จ สุกฺกทฺท ภิက္ขุ สมฺมา วิหเรยฺยํ อสุภฺโณ โลโก อรหฺนเตหิ อสฺส^{๔๘} แปลว่า

สุภัทฺทหะ เราบวชณะอายุ ๒๙ ปี

แสวงหาว่าอะไร คือกุศลเราบวชมาได้ ๕๐ ปีกว่า

ยังไม่มีแม้สมณะที่ ๑ ภายนอกธรรมวินัยนี้

ผู้อาจแสดงธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้

ไม่มีสมณะที่ ๒ ไม่มีสมณะที่ ๓ ไม่มีสมณะที่ ๔^{๔๙} ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลาย ผู้รู้ทั่วถึง สุภัทฺทหะ
ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”^{๕๐} หลักธรรมชาดิตีที่พระองค์
รู้ด้วยสัพพัญญุตญาณไม่สามารถนับได้ แต่เมื่อรวมหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแล้วย่อมเหลือ
สังขะ ๔ ประการเท่านั้น คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดังที่พระมหากัจจายนเถระกล่าวว่า “สาย
ธมฺมเทศนา ก็ เทสยติ จตตาริ สจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ แปลว่า พระธรรมเทศนาที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าแสดงนั้น คือ อะไร ตอบว่า พระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงนั้นมี ๔ ประการ คือ
ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค”^{๕๑} เมื่อพระองค์ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ธรรมที่พระองค์นำมาสอนก็ต้องเป็นอริยสัจ ๔
ดังนั้น หลักพระธรรมวินัยทั้งหมด จึงต้องสงเคราะห์เข้าในสังขะ ๔ ประการเท่านั้น อาจมีครบทั้ง ๔ หรือ
๓ หรือ ๒ หรือ ๑ สังขะใดสังขะหนึ่งอย่างแน่นอน ดังพุทธดำรัสว่า “เราสอนเรื่องทุกข์ เรื่องทุกข์สมุทัย
(เหตุเกิดทุกข์) เรื่องทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) เรื่องทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่
ความดับทุกข์)”^{๕๒} แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ก็คืออริยสัจสี่ครอบคลุมหลักการของพระพุทธศาสนา
ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นหลัก “เว้นชั่ว ทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์ ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เราบัญญัติแต่
ทุกข์และความดับทุกข์ อธิปไตยจายตา ปฏิจจสมุปปาต กับนิพพาน ทุกหลักรวมอยู่ในหลักอริยสัจ ๔”^{๕๓}

พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า “พระพุทธเจ้าสอนแต่เรื่องทุกข์และความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ดังนั้น
พุทธบริษัทจึงมีหน้าที่ดับทุกข์ให้แก่ตัวเองและแก่เพื่อนมนุษย์”^{๕๔} บุคคลที่เข้าถึงพระพุทธศาสนามีผลที่

^{๔๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๔/๑๓๓.

^{๔๙} สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ และสมณะที่ ๔ ในที่นี้ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี
พระอนาคามีและพระอรหันต์ ตามลำดับ (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๑๔/๑๙๖).

^{๕๐} ที. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

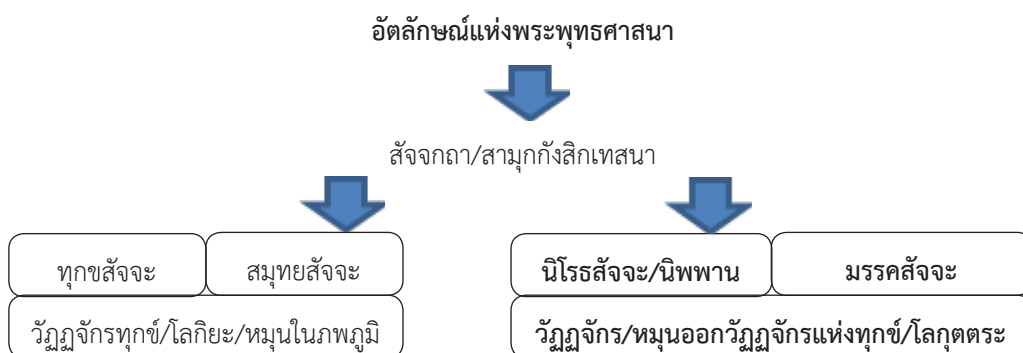
^{๕๑} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ, พระคันธสाराภังค์ แบล อธิบาย (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวัน
การพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๘๔.

^{๕๒} ที.ส. (ไทย) ๙/๔๒๑/๑๘๔.

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), แก่นแท้แห่งพระพุทธศาสนาและอัตลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา”,
(กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖.

^{๕๔} พุทธทาส, ศริสธรรม พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๔.

แตกต่างจากศาสนาไหนในโลกนี้ไม่มี คือ ชาตคือการเกิดไม่มีอีกต่อไปดังมีพระบาลีว่า “ชีณา ชาต”^{๕๕} การที่ชาตสิ้น เรียกว่า เข้าถึงพระนิพพาน พระนิพพานจึงเป็นสภาวะธรรมที่มีหน้าที่ดับการเกิดโดยเฉพาะ พระมหากัจจายนเถระจึงกล่าวว่า “อปปปฏิสนธิภาวนิโรธลกขณา อนุปาติเสสา นิพพานธาตุ แปลว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ มีความดับการไม่เกิดเป็นลักษณะ”^{๕๖} ทั้งกระบวนการและผล คือ นิพพาน การทำลายการเกิดในภพชาติอย่างถาวร เรียกอีกอย่างว่ามีรสชาติเดียว คือ วิมุตติรส^{๕๗} ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่สนใจ ใฝ่รู้พระพุทธศาสนา จึงต้องศึกษาสังขธรรมทั้ง ๔ อย่างละเอียด การศึกษาหลักธรรมนี้จะเป็นปัจจัยให้เกิด ความรู้แจ้งแทงตลอดในความจริง^{๕๘} อย่างน้อยถ้าไม่ได้บรรลุชาตินี้ก็เป็นการสะสมบารมีเหตุปัจจัยไว้ใน อนาคตชาติตามมีปรากฏในประวัติศาสตร์ของพระโพธิสัตว์และอริยสาวกคัมภีร์ชาดกและธรรมบทนั้น นั้นแล

สรุปและข้อเสนอแนะ

กาลก่อนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้น ศาสนาและลัทธิจำนวนมากมีจำนวนมาก แต่เมื่อสรุป คำสอนและแนวทางการปฏิบัติแล้วมี ๒ สาย คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค เป็นหลักธรรมและข้อปฏิบัติ ที่ปรนเปรอด้วยโลกียสุข (๒) อัตตakilมัตถานุโยค เป็นศาสนาที่มีแนวทางการปฏิบัติตนให้ได้รับความ ทุกข์ยากเพื่อต้องการเอาความทุกข์ยากมาใช้หนี้ เพื่อปลดปล่อยเจ้าหนี้ในอดีตชาติ พระโพธิสัตว์เจ้าที่เคย ปฏิบัติทางสุดโต่ง ๒ สายนั้นแล้ว ทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จนในที่สุดได้ตรัสรู้ จตุรอรียสังขธรรม ต่อมาเมื่อนำไปแสดงแก่ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า มัชฌิมนธรรมหรือทางสายกลาง และทรง

^{๕๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๓/๑๙.

^{๕๖} พระมหากัจจายนเถระ, **เปฏโฏปเทศปรกณ**, มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ แปล, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๘), หน้า ๑๖.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิ พุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๓๒.

^{๕๘} พระบะลังโกทะ อานันทโมตริมหาเถระ, **อริยสัง ๔**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๔), หน้า คำนิยม.

เรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบทรงบัญญัติขึ้นว่า มัชฌิมาปฏิปทา กระบวนการสอนทรงมีวิธีการปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ทรงค้นพบ ๒ วิธีคือ

๑) อนุปฺพฬิกถา หรืออนุโลมสังจกถา คือสอนจากง่ายไปหายาก ตามลำดับ โดยคำถึงถึงผู้ฟัง เพื่อกล่อมเกลาย้อมจิตก่อนด้วยทานกถา ศีลกถา สัคคกถา กามาทีนวกถา เนกขัมมกถา แต่สูตรแห่งการสอนนี้ ไม่ใช่เป้าหมายที่พระพุทธองค์อุบัติมาเพื่อสอนเรื่องเหล่านี้

๒) สังจกถา เป็นสามุกกัสมิกเทศนากถา เป็นพระธรรมเทศนาหรือเป็นสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองและประสงค์จะสอนความจริงเท่านั้นด้วยพระองค์เอง ได้แก่ (๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงที่พระอริยเจ้ารู้ว่าเป็นทุกข์ คือ ชันธ์ ๕ สรรพสัตว์ที่เนื่องด้วยชันธ์ ๕ อยู่ในภพภูมิไหนก็ตามล้วนแล้วแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น (๒) สมุทยอริยสัจ ความจริงที่พระอริยเจ้ารู้ ว่า ต้นหาความเพติดเพลินในทุกข์คือชันธ์ ๕ นั้นแหละเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงที่พระอริยเจ้าเข้าไปรู้ภาวะแห่งการดับทุกข์ มีจริงเรียกว่า นิโรธหรือนิพพาน (๔) ทุกขนิโรธมรรคอริยสัจ ความจริงที่พระอริยเจ้ารู้ ว่าทางดับทุกข์มีอยู่ด้วยอริยมรรคองค์ ๘ แนวทางการสอนในแบบอริยสัจ ๔ นี้ เป็นอัตลักษณ์แห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา

บุคคลที่ได้พบพระพุทธศาสนานับว่ามีโชคมาก จงรีบศึกษาพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ธรรมที่จะต้องรีบศึกษาหมวดแรกให้ละเอียดลึกซึ้งที่สุด คือ อริยสัจ ๔ เพราะพระองค์อุบัติขึ้นในโลกเพื่อสอนจตุรสังจจธรรมนี้ ๆ แม้จะปรากฏแก่จิตแห่งพระอริยเจ้า แต่ปุถุชนอย่างเราก็ต้องรีบศึกษาค้นหาแนวทางเพื่อเข้าสู่อริยธรรม หากจะเลือกที่จะศึกษาเพียงสัจจะเดียวก็ควรศึกษาที่ทุกข์สัจจะเสียก่อน เพราะหากรู้จักทุกข์แล้วย่อมรู้เหตุแห่งทุกข์ไปในตัว เมื่อรู้ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์แล้วมรรคก็เกิดเมื่อมรรคเกิด นิโรธย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน และอริยสาวกทุกรูปได้ผ่านกระบวนการศึกษาเรียนรู้และปฏิบัติตามพระพุทธองค์นี้มาแล้ว อย่างน้อยจักมีวิธีในการดำเนินชีวิตที่ถูกวิธีตามองค์มรรค ๘ และแม้จะไม่ครบทั้ง ๘ ก็เป็นแนวทางแห่งความสุขแบบโลกียสุขในการดำรงชีวิตปัจจุบันชาตินี้ เพื่อจะยกระดับไปสู่มัคคสมังคี (ความสามัคคีแห่งมรรคมืองค์ ๘) คือ สุขในระดับโลกุตตระทั้งในชาตินี้และชาติหน้าต่อไป

บรรณานุกรม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____. ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. แก่นแท้แห่งพระพุทธศาสนาและอัตลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๔.

_____. **พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร**. กรุงเทพมหานคร: คิงออฟแอนด์เวอร์ไทซิ่ง, ๒๕๕๕.

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พระธรรมเทศนา ๖๑ กัณฑ์**. กรุงเทพมหานคร: หจก.สามลดา, ๒๕๕๙.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). **วิมุตติรัตนมาลี**. กรุงเทพมหานคร: มิตรสยาม, ๒๕๓๙.

พระพุทธโฆสจารย์. **วิสุทธิมรรค**. สมเด็จพระพุทธมหาราช (อาก อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๖, Taiwan,R.O.C., ๒๕๔๘.

_____. **วิสุทธิมคคปกรณ์ (ทุติโย ภาค)**. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเอน ปากีสตา, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๙.

พระพุทธรักขิตเถระ. **ชินาลังการ**. พระคันธสาราภิงค์แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระมหากัจจายนเถระ. **เนตติปกรณ์**. พระคันธสาราภิงค์แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

_____. **เปฏโกปเทศปกรณ์**. มุณินิธิภูมิฟโลภิกขุ แปล. กรุงเทพมหานคร: มุณินิธิภูมิฟโลภิกขุ, ๒๕๕๘.

พระโมคคัลลานเถระและสุภูติเถระ. **อภิธานปทีปิกาและอภิธานปทีปิกาสุจิ**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระเรฎกาเน จันทวิมลละ สังฆนายกมหาเถระ. **อริยสัจ ๔**. ดร.สุนทร พลามินทร์ แปล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๔.

พุทธทาส. **คิริสธรรม พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๖.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๕๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกและอรรถาถก ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สุภีร์ ทุมทอง. **อริยสัจ ๔**. กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๕๗.

สมมงคลสามิเถโร. **อภิธมมตถวิภาวิญญูภา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๒.

อนรุฑธเถโร. **อภิธมมตถสงคโ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๒.